

Тетяна Нечипоренко

провідна наукова співробітниця
відділу науково-фондової роботи,
Національний музей декоративного мистецтва України
(Київ, Україна)
decartmuseum@ukr.net
ORCID: 0009-0009-7910-9298

Tetiana Nechyporenko

Leading researcher
of the Research and Fonds Department,
National Museum of Decorative Arts of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
decartmuseum@ukr.net
ORCID: 0009-0009-7910-9298

НАУКОВА ІНТРИГА НАВКОЛО МУЗЕЙНОГО ТВОРУ, АБО «СТРАСТІ ПО ШТОФУ» (ПАМ'ЯТІ НАТАЛІЇ КОРНІЄНКО)

SCIENTIFIC INTRIGUE AROUND A MUSEUM PIECE OR PASSION OVER A DECANTER (IN MEMORY OF NATALIA KORNIENKO)

Анотація

Статтю присвячено дослідженню та атрибуції скляного штофа з колекції Національного музею декоративного мистецтва України, які здійснила колишня заступниця директора з наукової роботи музею Наталія Корнієнко. Текст надано частково скороченим.

Ключові слова: скло, штоф, Требухів, М. Галаган, монограма, Ісус Христос, Діва Марія.

Abstract

The article is devoted to the research and attribution of a glass bottle from the collection of the National Museum of Decorative Arts of Ukraine, made by Nataliya Kornienko, the former deputy director of scientific work of the museum. The text is provided partially abbreviated.

Keywords: glass, bottle, Trebukhov, M. Halahan, monogram, Jesus Christ, Virgin Mary.

Наталія Ісаківна Корнієнко (1945–2023), за освітою мистецтвознавиця, протягом довгих років працювала в Національному музеї декоративного мистецтва України на посадах: наукової співробітниці, старшої наукової співробітниці, завідувачки експозиційного відділу й заступниці директора з наукової роботи (1963–1992). Продовжила працювати на різних посадах у Національному музеї «Київська картинна галерея» і Національному музеї мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків. До кола наукових інтересів дослідниці належало українське декоративно-прикладне мистецтво, у пріоритеті – художнє скло.

Статтю Н. Корнієнко «Наукова інтрига навколо музейного твору, або "Страсті по штофу"» упорядкувала й передала до Національного музею декоративного мистецтва України Тетяна Нечипоренко. Текст розвідки представлено частково скороченим, зі збереженням стилістики й орфографії авторки. Публікується вперше.

Маючи певне відношення до підготовки видання альбому «Художнє скло України 16–19 ст. з колекції Національного музею українського народного декоративного мистецтва» (Львів, 2014), утім лише на його початковому етапі, переглядала фондову колекцію старої гуті, то до моїх рук потрапив гравірований штоф, який пам'ятала ще з давніх років, працюючи в музеї.

Автор альбому Т. С. Нечипоренко в каталозі подає про нього наступні відомості:

«№ 248. Штоф. 18–19 ст.

Скло безбарвне; матове гравірування. На одній із широких граней – монограма: «MARIA» (Діви Марії), на протилежному боці – монограма «IHS» (Ісуса Христа), розміщені в круглих медальйонах-зірках, вузькі грані оздоблені рослинним орнаментом.

Інв. № с-1076.

Походження: надійшов у 1910 р. із с. Требухов Остерського повіту Чернігівської губернії, дар М. В. Галагана. Експедиція Д. М. Щербаківського».

Унікальність і загадковість даного твору полягає в тому, що й досі не знаходимо прямих аналогій, то ж атрибуція надто ускладнювалась.

Розглянемо скляний виріб.

Штоф – чотирибічна посудина з двома широкими та двома вузькими гранями. Коротка вузька шийка в гарячому стані приєднана до основного об'єму. Оздоблення в техніці матового гравірування нанесено на твір вже у холодному стані.

А тепер переключаємося на зображення монограми Діви Марії, що має досить ускладнену за своїм характером проформу та виконана латиницею. Зауважимо, що в сяючому колі – символ вічності.

Тут постає перше питання (інтрига) з приводу саме латиниці, так як в українському православ'ї, на іконах зокрема, традиційно подавалося грецьке скорочення «МНР» або «МР» у сполученні з альфою та омегою (перша й остання літери грецького алфавіту). З'ясовую, що з 8-го ст., через занепад Давньої Греції, поступово аббревіатурою у християнстві стає римський алфавіт. Все ж у католиків монограма Діви Марії (Мадонни) має декілька варіантів, що базуються на літері «М», а на музейному штофі ім'я виписано повністю. Шукаю тому пояснення (робота ще триває) та знаходжу аналогічну монограму на шатах кіота чернігівської ікони Іллінської Божої Матері. Сьогодні цей унікальний витвір золотарства, що здобув після складної реставрації чимале визнання, виконано в 1695 р. коштом гетьмана Івана Мазепи (зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського). Дослідники шат кіоту, всіх його зображень і технічних прийомів визнають автора як

майстра, добре засвоївшого західноєвропейське барокове мистецтво, перенесене на місцевий ґрунт. Отже, у часи гетьманщини, зокрема Івана Мазепи, в Україні зустрічаються монограми Діви Марії Христа, написані саме латиницею, в чому можемо вбачати наші давніші зв'язки з європейськими традиціями. Цей факт до певної міри є придатним у справі датування музейного штофа.

Наведу ще один приклад. У Бердичіві 1634 р. (на той час Польща) було закладено храм Пресвятої Діви Марії, т. зв. «Нижній храм», а надбудований костел 1739 р. у стилі бароко над бічним порталами мав монограми «MARIA» та «IHS» в овальних обрамленнях і декоративних віночках у формі серця (належав кармелітам, був центром католицизму в Україні).

Ще більшої інтриги додає зображення на штофі монограми Ісуса Христа. Це комбінація латинських літер «IHS» із хрестом і трьома стрілами в сяючому колі та являє собою більш пізній варіант христограми «*In Hoc Salus*» («У цьому (хресті) – спасіння»). Подібна монограма зустрічається в католицьких храмах Волині, зокрема на Колегіаті Святої Трійці в Олиці, зведеної в 1635–1640-х роках (найстарша пам'ятка раннього бароко в Україні). Для порівняння знову звертаюся до творів українського мистецтва, на яких монограма Христа подавалася за грецькою, а не латинською традицією (у церковнослов'янських варіантах аббревіатура найчастіше виглядає як «**І.Н.Ц.І.; ІИС ХРС; ІС ХС** або **Хі-Ро**»). Значної «каверзи» додає зображення на штофі під монограмою Христа трьох стріл. З'ясовую – саме в такому варіанті з кінця 16 ст. вона стає емблемою ордену єзуїтів.

Зауважимо, що атрибуція творів зі скла надзвичайно складна. По-перше, це були мігруючі теренами України «лісові» гуті; по-друге – широка географія торговельних шляхів, коли

місце знахідки твору знову-таки не завжди означало місце виробництва. Утім, основним споживачем побутового посуду варто вважати місцеве населення тої округи, де діяла гута (окрім, звичайно, самого власника та заїжджих перекупників). Загалом, у дослідженні гутних виробів велику роль набували виявлені, принаймні візуально, спільні художньо-стилістичні позначки для певних груп, отоді ми можемо говорити про ореол їх розповсюдження та час створення (за винятком археологічних знахідок). Не менш важливою є історія походження предмета. В цьому сенсі надзвичайно цінними й привабливими виявились опубліковані майже 100 років тому спогади Миколи Галагана, мати якого віддала зазначений штоф із гравірованими монограмами Д. Щербаківському (М. Галаган. З моїх споминів. 1880-ті – 1920-ті роки. Львів, 1930). Микола Галаган народився 1882 р. в с. Требухів на Чернігівщині (нині Київська обл., Броварський р-н), громадський діяч, публіцист, член Української Центральної Ради. Його батько Михайло, православний священник, походив із заможної козацької родини, а бабуса належала до давнього козацького роду Бурі-Радкевичів. Автор споминів писав: «Казали, що в старому домі в сусідньому селі, де жили наші родичі Бурі-Радкевичи, переховуються якісь грамоти. Мати моєї баби була сотниківна. Хто був сотником – чи дід, чи прадід моєї баби – не знаю. Знаю, однак, що від того сотника з Оглава перейшли до моєї баби деякі фамільні речі: старий посуд та якісь дрібні речі, що переховувались у нашій коморі... А прекрасний козацький одяг зі світлої шовкової парчі моя баба ще раніше пожертвувала на церкву, і з нього пошили парадні ризи, в яких правили на Великдень... Ще за моєї дитячої пам'яті в нашій родині слабеньким огником блимала згадка про "козацю славу" предків та існували де-

які пам'ятки козацької старовини. Але на моїх уже очах згасав той огник і зникли ті пам'ятки – деякий посуд, що якось зберігся в старій коморі, де в початку 1900 років забрав у моєї матері Д. Щербаківський до музею».

І знову постає питання: чому разом з парчевим одягом до церкви не був переданий скляний штоф із християнською символікою та чому так довго його ховали в старій коморі? Може, саме тому що був атрибутом ордена єзуїтів забороненого 1815 р. в Російській імперії, і з цих причин Галагани утаїли свого «опального» штофа?

Щоб збагнути – занотувала декілька тез. Орден єзуїтів було засновано Ігнатієм Лайолою в 1534 р. На українській етнічній землі (часи Речі Посполитої) єзуїти зайшли вже у 2-й пол. 16 ст. Їх головною зброєю були виховання та освіта молоді в лоні католицької церкви. Відкривали школи-колегії, першою з яких була в Галицькому Ярославлі (нині Польща), де навчався Богдан Хмельницький, а пізніше – ще й у Львівській. Петро Могила, майбутній київський митрополит, – у Паризькій колегії «Ля Флеш», а Іван Мазепа – у Варшавській чи Полоцькій школі. Освіту в єзуїтів набули, приміром, Стефан Яворський і Теофан Прокопович. Отримавши високу ступінь знань з важливих для ордена дисциплін (особлива увага приділялася латині), названі історичні діячі зберегли свою вірність православ'ю.

Тут нагадаємо, що в образотворчому мистецтві єзуїти з особливою увагою ставилися до культу Мадонни. От і маємо на музейному штофі дві монограми – Діви Марії та Ісуса Христа як емблеми ордена єзуїтів. Проте яким чином цей твір опинився у православного священника – не зрозуміло (ще одна інтрига). Повертаючись до спогадів М. Галагана про «сотниківну з Оглава», від якої залишилися фамільні речі, з'ясувала наступне. Містечко Оглав, або Го-

голев (нині Київська обл. Броварський р-н), згадується ще в польській люстрації 1616 р. На карті француза Боплана (1662) місто теж позначено як Оглав. Вочевидь, українське слово «Оглав» (оголене місце, спалена земля) згодом набуло типово російської форми «Гоголів» (за легендою, назву пов'язують з птахами гоголями). З 1624 р. Гоголев належав княгині Мар'яні Корецькій, рід якої походив з Волині, містечка Корця (заможний і впливовий рід Польщі та Литви). Павло Алепський у 1654 р. писав: «Вїхали до сильного міста, з кріпостою та двома fossами (ровами)... Дві православні церкви й недобудований польський костел. Патріарх наказав зробити з нього церкву...». Козацьким містом Гоголев постає в 1620-тих роках, з переходом козаків Сагайдачного до цивільного життя. Вони масово оселялися на вільних землях, а біля замку Корецьких створили низку хуторів. Це були заможні виборні козаки, лицарство. Гоголівська козака сотня брала активну участь у боях під стінами міста з російськими загонами Шереметьєва. Після періоду «гетьманства» Гоголев зникає з арени політичної боротьби. Гоголівська сотня була типово військово-адміністративною одиницею із сотником, писарем. Осавулом. Хорунжим. В історичних хроніках присутні імена сотників, проте встановити, кому з них доводилася дружиною пращурка М. Галагана, – неможливо, а от «козацька слава» його предків – зрозуміла. У 1876 р. в Гоголеві настоятелем церкви Різдва Богородиці був Олексій Галаган.

Пригадаємо, що в Оглаві (Гоголеві) в сер. 17 ст. зводився костел, що, певно, була і якась парафія – плебан римо-католиків. Загальновідомо, що Україна мала надзвичайно складну історію, бо знаходилася на перехресті світових релігій, була багатоконфесійною, та фігурували непоодинокі випадки, коли католицькі храми ставали православними й навпаки, зокрема на Волині або

костел у тому самому Оглаві на Чернігівщині. Знаходимо відомості й про те, що в Оглаві мешкали т. зв. «волиняни». Отож, за історико-стилістичними ознаками, музейний штоф, можливо, походив саме з Волині, де на рубежі 17–18 ст. гутництво набуло значного розвитку. Новітні археологічні дослідження (Ю. Курдина, С. Мартинюк) підтверджують наявність гут на Волині та Прикарпатті вже в 16–17 ст., на яких використовувалися здобутки європейського склоробства. Відбувалася робоча міграція, отже успіхи західних майстрів були знані на українських землях. У музейному альбомі в розділі «Гутне скло 18–19 ст.» викладено добірку творів, в якій ті, що походять з Волині, мають кількісну перевагу хоч би і з Чернігівщини – головного регіону гутного промислу в Україні 18 ст.

Асортимент виробів волинської групи досить широкий: бутилі, горщики, сулії, глечики, кухлі, графини (карафки), миски, вази кашпо та ін. Це, у більшості своїй, гладкий посуд, без оздоблення або з мінімальним, кулястої чи овоїдної форми. Їх стриману художньо-естетичну довершеність підкреслює чудова кольорова гама скла: червоно-коричнева, темно-фіолетова, жовто-зелена, темно-червона, синя, а також світло-зелена й світло-блакитна. Дещо осібно стоять цукерниці за типом кошиків, які щедро прикрашені ліпленням. Складна ситуація з музейною збіркою гравірованого скла: найчастіше роботи мають позначку «походження невідоме». А утім, дослідники визначають, що характерною рисою штофів західноукраїнського регіону є досить видовжений прямокутник в його основі, що лицезріємо й на нашому музейному творі. Також загальноєвропейською традицією вважається створення сакрального посуду для монастирів і церков.

Маємо розглянути ще одну гіпотезу походження музейного штофа. Ви-

ясняю: неподалік Оглава (Гоголева) в селищі Зазим'я існувала гута. За апокрифом, її заснували ще на поч. 17 ст. уніати, які занесли сюди навички європейського склярства. Як згадувалось, у 16–17 ст. польські римо-католики (зокрема єзуїти) вирушили в Україну й Білорусь. На підставі Люблінської унії (1569) Зазим'є було передано уніатам у 1569 р. Православне населення та українське козацтво на чолі з Петром Могилою вчиняли значний опір католикам і в 1630 р. звільнили Зазим'є від уніатів. Гутна майстерня переходить під оруду Видубицького монастиря, і склярі з усім своїм крамом вирушають до селища Літки, де облаштовують Нову Гуту. Цей осередок з виробництва «монастирського скла» (?) згадується в переписних книгах 1666 р., а в судових документах 1771 р. йдеться про розорення гуті. Отже, майстерня проіснувала майже 100 років. Не відкидаючи припущення походження штофа з гут Зазим'я або Літок, межами його датування можна вважати кін. 17 – 1 пол. 18 ст. Не варто також нехтувати й гіпотезою про західноєвропейську генезу цього скловиробу. Проте музейний твір, за своїм стилістичним ладом, регіонально більш тяжіє до Волині 1-ї пол. 18 ст., з її полікультурністю та географічною суміжністю з римо-католицькою Польщею.

У колі нашої уваги повинен знаходитись і декор на вузьких бічних площинах штофа. За технічними та художніми позначками матовий гравірований орнамент характерний (як на мене) саме для ранніх творів цієї групи. У нанесенні декоративної витягнутої стеблини, що позначена композиційною стриманістю, відчувається вільний рух абразивного коліщатка в руках майстра. З кін. 17 – поч. 18 ст. на українських гутах в техніці холодної обробки переважало саме матове гравірування, так як різьба, гранування та шліфовка потребували інших властивостей скломаси – більшої твер-

дості та прозорості. На підставі викладеного короткою анотацією до твору може бути: **«Штоф. 1 пол. 18 ст. Волинь (?), Україна»**.

Таким чином ситуація навколо музейного твору посяла безліч питань, припущень й інтригуючих історичних

фабул. Здійснено лише перші кроки його дослідження, оскільки в науковій роботі ніколи не можна поставити крапки.

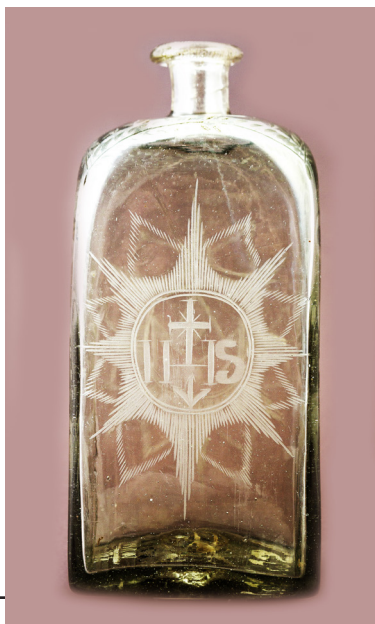

Рис. 1. Штоф. 18-19 ст. Чернігівська губернія, Остерський повіт, с. Требухів (нині Київська обл.). Лицьова сторона

Рис. 2. Штоф. 18-19 ст. Чернігівська губернія, Остерський повіт, с. Требухів (нині Київська обл.). Зворотна сторона

Рис. 3. Штоф. 18-19 ст. Чернігівська губернія, Остерський повіт, с. Требухів (нині Київська обл.). Бокова сторона